

УДК 341.43 (477.75)

ДЕПОРТАЦІЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ТА ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Хаваджи Д. Р.

***Кримський юридичний інститут Одеського державного університету
внутрішніх справ, Сімферополь, Україна***

Статтю присвячено теоретико-правовому аспекту та понятійно-категоріальному апарату дослідження проблеми депортації. Авторкою запропоновано дослідження поняття депортації на підставі визначень сучасної української теоретико-правової науки.

Ключові слова: депортовані народи, нації, національності, етнічні групи, етнічні спільноти, примусове переселення народів, різновиди міграцій.

На сьогодні в юридичній літературі немає одностайності у визначенні терміну «депортація». Так, у радянській юриспруденції він мав наступний зміст: «депортація – (вивіз) – примусове переміщення осіб за межі держави. Застосовується щодо іноземців та апатридів, які знаходяться на території держави без її відповідного дозволу, а також до інших категорій «небажаних осіб» [1, с. 99]. Цими «небажаними особами» виявилися цілі народи, примусово переселені в роки Другої світової війни з рідних місць до інших регіонів СРСР.

Певна кількість публікацій кримських та українських дослідників присвячена проблемам примусових переселень народів в роки Другої світової війни, правового та матеріального забезпечення процесу репатріації, господарській облаштованості раніше депортованих народів (Вилцан М. А., Габриелян О. А., Петров В. П., Єфімов С. А., Гарагуля В. К., Гайворонська О. Б., Фіногеев Б. Л., Червона С. М., Брошеван В. М., Тигліянець П. К. та ін.). Але в цих працях невизначено поняття депортації, не розглядається теоретико-правовий аспект проблеми. Тож тема даної статті відповідає вимозі актуальності. Метою статті є дослідження понятійно-категоріального апарату терміну «депортація» в працях сучасних теоретиків та істориків права.

Сучасна українська теоретико-правова наука пропонує наступне визначення терміну «депортація». Так, професор Римаренко Ю. І. вважає, що «депортація – (лат. deportatio – вигнання, заслання) – насильне вигнання або переселення цілих народів, етнічних груп, їх частин або окремих представників з їхньої історичної батьківщини, етнічних територій або місць компактного мешкання».

Тобто, з цієї точки зору, депортація є політикою, практикою й засобом боротьби проти окремих народів, етнічних груп та їхніх представників. Адже до депортацій вдавалися давні деспотичні режими великих поліетнічних держав, правителі колоніальних імперій та уряди тоталітарних країн фашистського й комуністичного гатунку. Депортація спрямована, насамперед, проти тих народів та етнічних груп, які демонструють велику етнічну самосвідомість, не піддаються асиміляційному тискові, домагаються підвищення свого статусу у «великому суспільстві», ведуть

боротьбу за право на самовизначення, тяжіють до набуття автономії або відокремлення. Основні цілі депортації: «висмикнути» народ чи етнічну групу з її природної еколого-економічної та територіальної ніші, підрубати етнічне коріння, «втопити» або «розчинити» в іншоетнічному оточенні, підірвати здатність до існування й самореалізації, перетворити на «сировину» для домінуючого етносу, створити останньому сприятливіші умови для панування тощо. Приводом для депортації стають звинувачення (часто безпідставні) в нелояльності правлячому режиму, неповазі до державної ідеології й культури, зраді чи намірах до неї тощо.

Згідно з таким визначенням, депортація містить у собі як примусове масове переселення народів, так і переміщення окремих груп людей, тобто міграцію. Міграцію як універсальне поняття можна ототожнити з таким синонімічним рядом, як рух, переселення, пересування, переміщення тощо. За своїм обсягом міграція є надзвичайно широким поняттям. А тому воно, не конкретизоване концептами більш детального змісту (наприклад, термінами про переміщення людських і матеріальних ресурсів), є лише виключно абстрактним уявленням, яке не відображає якостей та властивостей окремих сфер міграційного буття чи міграційних відносин.

У свою чергу, одним із різновидів міграцій є організована міграція. Це соціальні переміщення чи соціальна мобільність населення, яка здійснюється за допомогою або участю державних органів, громадських і політичних організацій, міжнародного співтовариства, наднаціональних структур.

За часів СРСР міграції організовані – це спрямування матеріальних та людських ресурсів на виконання державних планів, що передбачали забезпечення прискореної та масової колективізації, будівництво Байкало-Амурської магістралі, підняття цілини, промислово-технологічних комплексів тощо. Як організовану, але вже примусову міграцію можна розглядати, наприклад, депортацію кримських татар, українсько-польську операцію «Вісла» тощо.

Крім того, розрізняють міграції таких різновидів, як добровільні та примусові. Добровільні міграції, як правило, заохочуються й стимулюються державою, тобто супроводжуються соціальним регулюванням переміщення та переселення. Примусові міграції забезпечуються введенням і дотриманням директивного, нормативного і розпорядчого управління з боку державних органів законодавчої та виконавчої влади.

Міграція організована потребує відповідної підготовки держави до здійснення соціальних переміщень, певних ресурсних і фінансових витрат, ідеологічного та політичного забезпечення.

Отже, «міграційні переміщення», «міграційні процеси», «міграційний простір», «депортація» – ці поняття дедалі більше входять до наукового обігу та практичного вжитку, відображаючи складні процеси трансферу населення, тобто переміщення населення завжди було одним з інструментів державної політики в будь-які періоди історії людства. З огляду ж на міграційні масштаби новітнього часу, ХХ ст. можна назвати «століттям переміщених осіб» [2, с. 111, 133]. Отже, у цьому зв'язку виникає сенс звернути окрему увагу в межах предмету дослідження на таку теоретико-правову категорію, як «депортація».

Професор Прибиткова І. під поняттям «депортація» розуміє вигнання, заслання, вислання. За часів сталінського режиму – це злочинна практика насильницького переселення народів з історичної батьківщини до Сибіру та республік Середньої Азії [3, с. 97].

На думку Чеховича С., таке визначення є неповним, оскільки ігнорується вина самої держави за скоєний нею злочин. Він пропонує взяти до уваги те, що фактично радянська держава піддавала депортації народи на підставі вигаданих звинувачень у злочинах або нелояльності. І замість «депортовані» слід вживати поняття «примусово (недобровільно) переселені», хоча таке переселення може бути проведеним і за цілком виправданих обставин (наприклад з причин екологічних катастроф). Тому під депортацією за національною ознакою треба розуміти позасудове примусове (недобровільне) переселення народів (націй, національностей, етнічних груп, етнічних спільнот) з місць їх постійного проживання на підставі розпоряджень державних органів або інших, утворених для його здійснення, органів колишнього Союзу РСР.

Відповідно до цього особами, які належать до депортованих народів (націй, національностей, етнічних груп, етнічних спільнот), що зазнали репресій та були примусово (недобровільно) переселені з території України, вважаються ті, які були примусово (недобровільно) переселені за межі України, а також їхні сім'ї (чоловік, дружина, діти, онуки).

Під територією, з якої проводилося примусове (недобровільне) переселення народів (націй, національностей, етнічних груп, етнічних спільнот), необхідно розуміти територію України, визначену її кордонами на час проголошення державної незалежності України 24 серпня 1991 р. [4, с. 224].

Суттєвим надбанням в юридичному визнанні як проблеми державного значення стало прийняття 24 червня 2004 р. Верховною Радою України Закону «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою». Цей Закон (прийнятий Верховною Радою, але не підписаний Президентом) визначає статус вищезазначених осіб, встановлює гарантії держави щодо відновлення їхніх прав, принципи державної політики та повноваження органів державної влади, органів місцевого самоврядування щодо відновлення прав цих осіб.

У цьому Законі депортація розглядається як насильницьке переселення народів, національних меншин та осіб з місць постійного проживання на підставі рішень, прийнятих органами державної влади колишнього СРСР.

Окремо визначається статус осіб, депортованих за національною ознакою. Таким чином, за українським законодавством, особи, депортовані за національною ознакою – це: 1) особи (громадяни колишнього СРСР), які в період 1941-1944 років були переселені у примусовому порядку на спецпоселення за рішеннями органів державної влади колишнього СРСР або союзних республік з місць постійного проживання, що є територією України; 2) особи (громадяни колишнього СРСР), які були примусово направлені у визначені місця проживання (на спецпоселення) до членів своїх сімей після закінчення військової служби, повернення з евакуації, відбуття примусових робіт, покарання тощо; 3) особи (громадяни колишнього СРСР), які на

момент депортації 1941-1944 років перебували за межами місць постійного проживання (на військовій службі, в евакуації, на примусових роботах, у місцях позбавлення волі тощо), але на яких згодом були поширені обмеження їх прав і свобод за національною ознакою, у тому числі заборона на повернення і проживання в місцях постійного проживання; 4) особи, які народилися в сім'ях депортованих осіб до моменту їх повернення в місця постійного проживання [5].

У свою чергу, сучасний російський дослідник Полян П. М. розглядає депортацію як одну з форм насильницьких і примусових міграцій. Так, насильницькі міграції – це одна зі специфічних форм або різновидів політичних репресій. Вони є її своєрідною формою обліку та примусу державою його не індивідуальних, а групових політичних супротивників. Зокрема ж примусові міграції, на його думку, – це переміщення значних мас людей, здійснені державою стосовно своїх або чужих громадян шляхом примусу. Власне примус може бути прямим або непрямим. У першому випадку мова йде про насильницьку міграцію, або депортації, у другому – про добровільно-вимушену міграцію. Тобто, у першому випадку ми маємо справу з відверто репресивним (каральним) характером впливу держави на громадянина (або інопідданого), у другому – з цілеспрямованим адміністративним тиском на його волевиявлення.

Визначальними особливостями депортацій як репресій є їх адміністративний (позасудовий) характер, спрямований не на конкретну особу, не на індивідуального громадянина, а на цілу групу осіб, часом досить численну, яка відповідає заданим «зверху» критеріям.

Таким чином, ґрунтуючись на теоретичному і емпіричному матеріалі, нами пропонується визначення терміну «депортація» і наводиться його дефініція. Дається наступне узагальнене поняття депортації – це суперечне нормам міжнародного права примусове переселення цілих народів і (або) груп населення з територій держав з різними видами політичного режиму, санкціоноване органами державної влади, застосоване як у воєнний час (для досягнення цілого комплексу стратегічних, політичних, ідеологічних цілей), так і у мирний час (висилка іноземців (трудомигрантів), представників національних меншостей), з місць історичного, постійного або тимчасового проживання на невизначений строк, без права повернення в рідні місця, що тягне за собою конфіскацію майна, позбавлення цивільних і політичних прав.

Перелік літератури

1. Краткий политический словарь. – М. : Политиздат, 1978. – 415 с.
2. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): енциклопедія / [упоряд. Ю. І. Римаренко] / [за ред. Ю. Римаренка]. – К. : Довіра, 1998. – 912 с.
3. Прибыткова И. Влияние института гражданства на процесс возвращения и обустройства ранее депортированных народов в Крыму / И. Прибыткова. – К: 1997. – 204 с.
4. Чехович С. Б. Юридичні аспекти міграційних процесів в Україні / С. Б. Чехович. – К., 2001. – 267 с.
5. О восстановлении прав лиц, депортированных по национальному признаку: Проект Закона Украины от 24.06.2004.

Хаваджи Д. Р. Депортация: теоретико-правовой аспект и понятийно-категориальный аппарат исследования / Д. Р. Хаваджи // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2009. – Т. 22 (61), № 2. – С. 97-101.

В статье исследуется теоретико-правовой аспект и понятийно-категориальный аппарат проблемы депортации. Автором предложено исследование понятия «депортация» на основании определений украинской теоретико-правовой науки.

Ключевые слова: депортированные народы, нации, принудительное переселение народов, разновидности миграций.

Khavadzhi D. Deportation: theoretical-law aspect and understanding model of researching / D. Khavadzhi // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series: Juridical sciences. – 2009. – Vol. 22 (61), № 2. – P. 97-101.

This article is devoted to theoretical –law aspect and understanding of the problems of deportation. The author suggests the issue of problems of deportation, according to the modern Ukrainian law sciences.

Keywords: deportated peoples, nations, ethnic groups, differentiation of migration.

Надійшла до редакції 04.11.2009 р.